

PROVIDENȚA ȘI LIBERUL ARBITRU LA DIMITRIE CANTEMIR

TODERIȚĂ RUSU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”, Academia Română

Providence and Free Will in Dimitrie Cantemir. The present article proposes to highlight specific aspects of the Cantemirian work, present especially in the works from the youth of our great thinker. It is about dealing with the topics of *Providence*, *grace* and *free will*. Their debate mainly comes up in *Sacrosanctae...* and *Divanul...* and they are outlined precisely and independently, revealing the deep Christian side of the Romanian philosopher. The article aims to underline the consistent philosophical elements woven around these major notions, and also to demonstrate in this way that we are justified to consider Cantemir a proper philosopher, whose writings are at the very foundation of the Romanian philosophy.

Keywords: Providence, Free Will, Divine Grace, Aristotelian Causes, Dimitrie Cantemir.

1. INTRODUCERE

Umanist de excepție, principele filosof Dimitrie Cantemir, în cele două lucrări de tinerețe, *Divanul sau gălceava înțeleptului cu lumea și Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, are în centrul atenției și al devoțiunii sale mai întâi pe Dumnezeu, iar după Acesta pe om văzut ca microcosmos în relație continuă cu macrocosmosul.

Omul a fost creat după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, dotat cu liber arbitru și plasat permanent sub auspiciile Providenței divine. Acestea constituie adevărata monarhie legitimă care determină relația omului cu Dumnezeu, precum și cu întreaga creație. În privința relației dintre Providență și liberul arbitru, Dimitrie Cantemir se înscrie pe linia teologiei ortodoxe, contrar opiniilor filosofice contemporane lui despre natură și har, care au frământat fără o finalitate mulțumitoare mediile ideatice occidentale.

Potrivit expunerii din *Sacrosanctae*, Dumnezeu l-a creat pe om nemuritor, împărat peste lucrurile lumii spre a le păstra¹. Omul este trup și suflet. Sufletul este suflare dumnezeiască nemuritoare, eternă, vie². În rai, Adam trăia adevărata fericire și nemurire. Fiind chip al lui Dumnezeu, se bucura de libertatea interioară și

¹ D. Cantemir, *Divanul sau gălceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 74.

² *Ibidem*, p. 136.

exterioară și „era supărat de supliciu goliciunii din afară și de chipul pudorii pe dinăuntru”³ imediat după cădere. Înaintea omului au fost creați îngerii, dotați cu voie liberă și destinați (n.n. rânduiți) la „serviciul Maiestății Gloriei Sale”⁴. Mare parte dintre îngeri au căzut din grația lui Dumnezeu și au devenit diavoli, în locul cărora Dumnezeu a vrut să îl pună pe om care, liber fiind, a primit o poruncă pe care trebuia să o asculte și nu a ascultat-o. După Cantemir, voința liberă înseamnă a voi sau a nu voi să păcătuiești⁵.

2. PROVIDENȚA DIVINĂ

Dintru început, Dumnezeu poartă de grijă tuturor, omului și vietăților, dreptilor și păcătoșilor⁶. După căderea omului, la sfatul Preasfintei Treimi, Providența divină a decretat „sacrosancta incarnație (n.n. întrupare sau înomenire) a Fiului”⁷. Diavolului i-a fost ascunsă știința regenerării (n.n. restaurării, răscumpărării) lui Adam, „căci era cu neputință ca viclenia șarpelui să învingă înțelepciunea divină”⁸. Providența l-a predestinat (n.n. a rânduit) pe Acel Om (n.n. Iisus Hristos) la plinirea vremii și la Cruce⁹. Dumnezeu îl binecuvântează pe Adam cel neascultător cu blestem binecuvântat după care îl izgonește din rai¹⁰. Urmașii buni ai lui Adam, adică Abel, Noe, Enoh, au fost rânduiți de aceeași Providență divină ca o sămânță a adevărului care să se mențină pe cele mai curate conștiințe¹¹. Satan apostatul, deși nu cunoștea viitorul, și-a însușit domnia lumii după căderea lui Adam, după obiceiul său tiranic¹². Prin Providență, Dumnezeu a trimis profet (pe Noe) ca să prezică ceea ce avea să se întâmple, adică potopirea cu apă. După potop, Dumnezeu a făcut legământ cu Noe, cu muritorii, cum că în viitor nu îi va mai prăpădi cu apă, iar ca gaj a dat curcubeul, așa cum a scris cu mii de ani înainte barbarul evreu Moise¹³. La turnul Babel au fost risipiți fiii confuziei și ai lui Adam pe fața întregului pământ¹⁴. Tot providența ființează mai târziu, la Cincizecime, Biserica, cu misiunea de a aduna toate popoarele în dialectul lor, „adeverind cu o buză spirituală” minunata putere a Sfântului Duh¹⁵.

³ D. Cantemir, *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago*, traducere de N. Locusteanu, București, Ed. acum. info, 2015, p. 70.

⁴ *Ibidem*, p. 80.

⁵ *Ibidem*, pp. 70, 81.

⁶ D. Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea...*, ed. cit., p. 226.

⁷ D. Cantemir, *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago*, ed. cit., p. 85.

⁸ *Ibidem*, p. 86.

⁹ *Ibidem*, p. 85.

¹⁰ *Ibidem*, p. 84.

¹¹ *Ibidem*, p. 94.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 105.

¹⁴ *Ibidem*, p. 139.

¹⁵ *Ibidem*.

Providența înseamnă și pedeapsa lui Dumnezeu, iminentă celor ce simt și rămân în cele incorecte despre cele divine¹⁶. Pe de altă parte, este un dar perfect închipuit de diadema Bătrânului Făurar și pietrele scumpe ale Acestuia ce înseamnă lucrurile desăvârșite în timpul universal și întâmplare în viața particulară¹⁷. Providența exclude întâmplarea. Astrologia neagă Providența divină, suprimă liberul arbitru, contrazice tradițiile sfinte și, potrivit acesteia din urmă, paradisul sau infernul trebuie aflate de la stele, nu căutate în credință și fapte bune¹⁸. Providența le orânduiește pe toate pentru împlinirea și desăvârșirea armoniei universale și este prefigurată de culoarea soarelui, dar și de mișcarea acestuia¹⁹.

Providența este diferită de preștiința Lui Dumnezeu, opusă predestinării. Preștiința le știe pe cele bune ca bune, pe cele rele ca rele, e una și aceeași, căci în Dumnezeu nu există duplicitate și nici multiplitate. Indiferent de liberul arbitru, care împarte preștiința celor bune și a celor rele, Dumnezeu preștie totul mai înainte de veci²⁰.

3. LIBERUL ARBITRU SAU LIBERA VOINȚĂ (A DOUA MONARHIE DETERMINANTĂ)

După căderea omului în păcat, pierzând grația, liberul arbitru a slăbit considerabil și s-a pus în slujba luceafărului căzut. Deși Dumnezeu și-a arătat purtarea de grijă omului căzut îndemnându-l în multe feluri și chipuri la cele bune, omul, devenit coruptibil, a pierdut asemănarea cu Dumnezeu și a dobândit-o pe a profesorului său²¹, după cum vedem, în uciderea lui Abel de către fratele său Cain. Dumnezeu, prin aceeași liberă voință, a vrut să-l împace cu sfaturi bune, blânde, părintești, spre pocăință, dar acesta nu a voit²². Libera voință bună este perfectă pentru că se îndreaptă mereu spre Binele Suprem, spre perfecțiune, care are nevoie de grație și de liberul arbitru. Astfel, se împlinește unirea mistică a celor buni, reciprocitatea; iar pentru Dumnezeu, nimic nu este mai plăcut ca binele și pentru om – dorirea de Dumnezeu²³. Liberul arbitru, arătându-se ascultător și supus, ascultă de semnul voinței divine și strigă cu smerenie: „Tatăl nostru [...] facă-se voia Ta!”²⁴ La om, liberul arbitru este dublu: privativ și pozitiv. În diavol, răul este

¹⁶ *Ibidem*, p. 204.

¹⁷ *Ibidem*, p. 214.

¹⁸ *Ibidem*, p. 192.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 246–248.

²⁰ *Ibidem*, p. 248.

²¹ *Ibidem*, p. 93.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 215.

²⁴ *Ibidem*, p. 223.

privativ de bine, lipsit de grația binelui²⁵. Tot ce nu este pentru Dumnezeu, prin Dumnezeu și la Dumnezeu este rău²⁶. Libera voință merge după Dumnezeu și se unește cu El spre bine, iar voința rea merge înaintea Lui și se depărtează de El²⁷. Când voința se rupe de grația ce-l ajută neconținut pe om, lipsit de orice lumină, și adaugă ceva mai rău și născocesc științe izvorâte din creierul corupt, dându-l nenorocitei prostii a vulgarității (se crede savant)²⁸. Astfel de creiere au compus jocuri, dansuri, teatre, colosuri, piramide, au inventat zei, semizei, demoni, cărora au început să le aducă adorare în cult. Vechii atenieni erau pătrunși de doctrina șarpelui (știința senzitivă)²⁹.

Arcul întins, slăbit al Bătrânului Creator reprezintă libera voință omenească. Culoarele hainei Lui sunt actele, zisele, forțele, cugetele, opiniile și închipuirile omenești³⁰. Ogorul din *Pilda Semănătorului* este liberul nostru arbitru. În „Prefața către cititor” din *Divanul...*, Cantemir vorbește despre cele trei capitole ale cărții ca despre trei mese modeste pentru desfătare, la care se adaugă două pahare, unul frumos (lumea și inspirația lumii, adică paharul morții), altul urât pe dinafară (paharul vieții)³¹. Paharul morții stă pe masa răutății, a nedreptății, iar paharul vieții pe masa curăției: „Osteneala mea este de a le semna aici. Însă depinde de voința ta pe care dintre ele să le alegi și pe care să nu le alegi, pe care să le faci și pe care să nu le faci. Cel ce se roagă pentru binele tău, Ioan Dimitrie Constantin Voievod”³².

Liberul arbitru presupune alegerea păcatului sau a virtuții. Păcatul doar caută prilej, după care este ușor să se întindă³³: nimeni nu este fără de păcat, decât Dumnezeu; dintr-o scânteie se aprinde focul, astfel că după un păcat, vin și altele. Păcatele scurtează viața³⁴, iar moartea, plata păcatului, vine pe neașteptate. Nu suntem siguri de respirația următoare; clipa viitoare nu ne aparține; nu știm când ne naștem, nici când murim. Fericit este cel ce poate să facă păcatul, dar nu-l face³⁵. Din cauza desfătărilor, mâniem pe Dumnezeu și nu ajungem nici măcar la 50 de ani. Obișnuindu-ne cu răul, greu ne dezrobim. Moartea vine în orice ceas, clipă sau

²⁵ *Ibidem*, p. 224.

²⁶ *Ibidem*, p. 225.

²⁷ *Ibidem*, p. 227.

²⁸ *Ibidem*, p. 228.

²⁹ *Ibidem*, p. 229. „Știința senzitivă” despre care vorbește Cantemir nu trebuie confundată cu ceea ce numim astăzi „știință” sau „știință aplicată”. Este, mai degrabă, o cunoaștere spirituală cu referire la Dumnezeu, om, creație etc. confuză, deformată, căzută, practică în toate timpurile și locurile, luând forme inițiatice, ezoterice foarte diverse.

³⁰ *Ibidem*, pp. 216, 266.

³¹ D. Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea...*, ed. cit., p. 18.

³² *Ibidem*, p. 26.

³³ *Ibidem*, p. 254.

³⁴ *Ibidem*, p. 254.

³⁵ *Ibidem*, p. 255.

vârstă. Nu păcătui mult și nu te înrăi ca să nu mori când nu-ți este timpul! (*Ecclesiast 7, 17*)³⁶. Pilda morții o luăm din viața noastră: când ne culcăm, nu suntem siguri că ne vom mai scula³⁷. Solii morții sunt, în primul rând, slăbiciunea sau boala (să mulțumim Lui Dumnezeu pentru slăbiciunea dată pentru vindecarea păcatelor³⁸); în al doilea rând, robia sau închisoarea – o muștrare și un semn al iubirii Lui Dumnezeu, căci Dumnezeu, pe cine iubește, ceartă³⁹; iar în al treilea rând, sărăcia⁴⁰. Mai sunt și alți soli, precum firele albe pe cap și în barbă, slăbirea genunchilor, înmuierea șalelor, ochelarii, scăderea puterii trupului. Orice trup trebuie să moară pentru ca să fie înviat la a doua venire a Domnului prin dreapta și nepărtinitoarea judecată a Lui⁴¹. Mor și cei drepți, ca o datorie a firii trecătoare, iar moartea pentru aceștia este o ohihnă dorită.

Pentru dobândirea virtuților, este necesară înțelepciunea, adică aplecarea minții spre cele vrednice de luat în seamă⁴². Adevărata virtute nu are doar flori, ci și roade⁴³, iar roadele virtuții sunt: conștiința bună, liniștea, bucuria, veselia, pacea luptelor lăuntrice, zid înaintea clevetitorilor și răufăcătorilor⁴⁴. Dumnezeu răsplătește virtutea și faptele bune cu viața veșnică de sus și preafelică, cu contemplarea prealuminoasă a lui Dumnezeu, cu părtașia firii dumnezeiești. Virtutea și cucernicia se obțin cu multă osteneală⁴⁵. Numai acela trăiește cu adevărat care viețuiește cu cinste și sfințenie, iar în acest sens este de folos gândul la scurttimea vieții și la necunoscutul sfârșit al acesteia⁴⁶.

Diavolul nu are nicio putere de a sili la săvârșirea păcatului, ci depinde, zice Cantemir, doar de fiecare individ în parte⁴⁷: „Pentru a deveni bun, trebuie să vrei cu adevărat, fără gând ascuns, cu toată sânguința”; „Obişnuința este a doua natură a omului”⁴⁸.

Bătrânul Creator îl îndeamnă (nu îl forțează) pe Cantemir să ducă războiul lui Dumnezeu, să dea lupta legitimă (bună), să obțină victoria, să iubească virtutea, să fugă de viciu, să deosebească moartea de moarte, viața de viață, să ajungă la adevărata beatitudine, să îmbrățișeze în viața aceasta și să se bucure și în cea viitoare și să cânte veșnic în fața Sacrosanctei Treimi⁴⁹.

³⁶ *Ibidem*, p. 250.

³⁷ *Ibidem*, p. 251.

³⁸ *Ibidem*, p. 272.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 270.

⁴¹ *Ibidem*, p. 281.

⁴² *Ibidem*, p. 298.

⁴³ *Ibidem*, p. 316.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 318.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 322.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 283.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 348.

⁴⁹ D. Cantemir, *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago*, ed. cit., p. 254.

4. GRAȚIA DIVINĂ

La fel ca Providența, și grația (liberul arbitru, harul) este perfectă și se dăruiește gratis. Este de aceeași natură cu Dumnezeu și se păstrează în aceia pe care Dumnezeu i-a considerat capabili de ea. Se păstrează în cei dreți și se ia de la cei nedreți; se păstrează în David și se ia de la Saul⁵⁰ – de la acesta din urmă pentru că a fost incapabil și nepotrivit pentru un serviciu și o conservare eternă. În diavol nu există grația binelui⁵¹. Deși căzut iremediabil din grație, Dumnezeu nu retrage harul ființial sau ontologic ca expresie a iubirii nemărginite față de creație. Numai cu ajutorul grației divine și a speculației genome a științei sacre intelectul se înalță peste sensibil și perceptibil⁵². Alături de Providență, grația este prezentă permanent în viața omului. Din cauza alegerii greșite, omul pierde sfințenia sau asemănarea cu Dumnezeu. Iov a ales dreptatea Lui Dumnezeu și a devenit drept, în vreme ce Nabucodonosor și Faraon au ales necredința și nelegiuirea devenind necredincioși și nelegiuiți⁵³.

Fără grație nu există nimic – nici om, creație, nici chiar diavol. Grația este evidentă în cei credincioși cu adevărat, față de care Dumnezeu are o purtare de grijă specială, cel puțin la fel de specială ca pentru cei necredincioși. Grația divină nu înseamnă predestinare.

După Dan Bădărău⁵⁴, chestiunea harului nu a rămas în umbră în Biserica de Răsărit. Problema harului a fost lămurită de Sfântul Grigorie Palama în secolul al XIV-lea, fiind posibil ca lucrările acestuia să-i fi fost cunoscute lui Cantemir, dovadă fiind apropierea de haritologia și ecesiologia ortodoxă⁵⁵. În cartea a șasea din *Sacrosanctae...*, numită *Despre destinația omului ca punct final al creației divine*, principele tratează pe larg despre grație și predestinație.

5. RAPORTUL DINTRE PROVIDENȚĂ, GRAȚIE ȘI LIBERUL ARBITRU

În *Sacrosanctae...*, omul, dotat cu liberul arbitru de bunul Creator, este determinat de Providență și de grație. Providența se arată în toate și lucrează prin grație. Cel mai mare act al Providenței este reînnoirea lui Adam după cădere⁵⁶. Prin grația divină s-au făcut toate, inclusiv omul cu suflet nemuritor și lumea cu daruri perfecte cum ar fi: crearea ei, conservarea universului, propagarea speciilor,

⁵⁰ *Ibidem*, p. 224.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, p. 187.

⁵³ *Ibidem*, p. 194.

⁵⁴ D. Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei R.P.R., 1964, p. 134.

⁵⁵ Vezi lucrarea lui Adrian Lemeni, *Adevăr și demonstrație. De la incompletitudinea lui Gödel la vederea mai presus de înțelegere a Sfântului Grigorie Palama*, București, Editura Basilica, 2019.

⁵⁶ D. Cantemir, *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, ed. cit., p. 96.

misterele divine predestinate de Cel Etern, de Providența divină⁵⁷. Providența acționează fără oprire spre binele întregii creații și în toate. Omul este chemat la perfecțiune, la asemănarea cu Dumnezeu. Pentru perfecțiune este nevoie de grație și de liberul arbitru⁵⁸. Dumnezeu este în centrul expunerii sale, este izvorul Providenței, izvorul grației și autorul creației omului cu liber arbitru, adică cu voință sau înclinarea spre bine sau spre rău. Cantemir vede pe Dumnezeu și creația în relație permanentă și dezvăluie explicit calitatea de creator, dar și de providențiator, care nu încalcă liberul arbitru, semn al marii Sale iubiri. Providența are în circumscripția sa întreaga creație și omul pentru totdeauna. Se manifestă dintru început, din rai, după căderea lui Adam, până și după întruparea lui Hristos Dumnezeu, până la judecata obștească și în veci prin răsplătirea celor virtuoși și pedepsirea celor păcătoși și împătimiți.

Împotriva Providenței, a grației și a liberului arbitru sunt ateismul, politeismul și superstițiile (ereziiile), care gândesc rău despre adevăr (cacodoxia)⁵⁹. După Cantemir, impietatea impietăților (capul capului impietății) este vicarul lui Dumnezeu și viceregent al eficacității divine... Caraghios locuitor – spune Cantemir⁶⁰. La acest triplu cap lipsește extremitatea întreită a unei cozi ascuțite. Cacodoxia își găsește sorginea în filosofia materialistă a Stagiritului care dă întâmplării o definiție nepotrivită⁶¹.

6. CONCLUZII

În cele de mai sus, am încercat evidențierea anumitor aspecte specifice ale operei cantemiriene, prezente mai ales în lucrările de tinerețe ale marelui gânditor, și anume tratarea subiectelor *Providența, grație și liber arbitru*. Am căutat să reflectăm poziția cantemiriană față de Providență, grație și liber arbitru din lucrările sale de tinerețe *Sacrosanctae...* și *Divanul...*, unde aceste noțiuni sunt conturate precis și de sine-stătător, dezvăluind latura profund creștină a gândirii principelui filosof.

Omul cantemirian este creat pentru perfecțiune morală, iar liberul arbitru decide dacă el colaborează cu grația, care nu înseamnă predestinare și este diferită de preștiință.

Divanul lui Cantemir cuprinde amănunțit componente ale Revelației, dar și ale legii morale care derivă din aceasta, lege morală aplicată în condițiile imanentului creat, posibil de a fi împlinită în orice loc și timp, dar neapărat condiționată de alegerea liberului arbitru, care trebuie să se hotărască fie a se

⁵⁷ *Ibidem*, p. 214.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 215.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 233.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 235.

⁶¹ *Ibidem*.

împăca cu Dumnezeu, cu sine (suflet și trup) prin pocăință, fie a rămâne nefericit într-o direcție contrară Dumnezeului Celui viu, Făcătorul, Răscumpărătorul și Judecătorul tuturor sau contrară sieși și întregii creații.

Raportul dintre cele trei entități filosofice urmează adevărului teologic ortodox. Împotriva lor se află trei impietăți: ateismul, politeismul și erezia „vicarului lui Dumnezeu”, ce își găsește originea în cauza eficientă materială aristotelică preluată din Occident de curentele deiste, raționaliste și atee ale veacului al XVIII-lea.

Articolul a urmărit sublinierea elementelor filosofice consistente țesute în jurul acestor trei noțiuni majore, încercând totodată să demonstreze și în felul acesta faptul că marelui nostru om de cultură i se poate atribui cu toată îndreptățirea și titlul de filosof, scrierile sale putând fi considerate ca aflându-se la temelie începuturilor filosofiei românești.